

शब्दार्थ सम्बन्ध

- सञ्जय विष्ट

कालेबुङ सरकारी महाविद्यालय

सार- यस लेखमा 'शब्द'को अर्थ, 'अर्थ'को 'अर्थ', शब्द र पदमाझको भिन्नता, शब्द र अर्थमाझको सम्बन्ध आदि बारे चर्चा गरिएको छ। पूर्वीय मीमांसा दार्शनिक अनि वैयाकरणहरूले यस सन्दर्भमा व्यापक विस्तृत चर्चा गरेका छन्। यहाँ तिनीहरूकै वैज्ञानिक र विद्वत् बनाइका आधारमा शब्द र अर्थको नित्यानित्य सम्बन्धबारे चर्चा गरिएको छ। यस सन्दर्भमा मुख्यतः वाक्यपदीयकार भर्तृहरि, महाभाष्यकार पतञ्जलि, सूत्रकार पाणिनि अनि अन्विताहितानवादी र अभिहितान्वयवादी मीमांसा दार्शनिकहरूका मतलाई आधार स्वरूप ग्रहण गरिएको छ। व्यवहारमा अर्थ प्रतीति कसरी हुन्छ? अर्थ भन्ने कुरो शब्दको लाग्दछ कि वाक्यको? शाब्दिक अर्थ र पदीय अर्थ एउटै हुन् कि बेग्ला बेग्लै? शब्द एकार्थक हुन्छ? अथवा शब्दको अर्थ निर्दिष्ट हुन्छ? यदि एकार्थक मानिएकै शब्दको अर्थ पनि निर्दिष्ट हुँदैन भने यस्ता र अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णयका उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने कुराबारे यस लेखमा चर्चा गरिएको छ। यीबाहेक 'सङ्केतग्रह' भनेको के हो? र व्यवहारमा सङ्केतग्रहको प्रक्रिया कस्तो हुन्छ? भन्ने विषयमा पनि यस लेखमा सामान्य चर्चा गरिएको छ।

बीज शब्द – शब्द, अर्थ, पद, शब्दार्थ, शब्दार्थ सम्बन्ध, वाक्यार्थ, सङ्केतग्रह, अर्थ प्रतीति, तात्पर्यार्थ आदि।

१ 'शब्द'को अर्थ

'शब्द'को व्युत्पत्ति 'शब्द्' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय गाँसिएर भएको मानिन्छ जसको अर्थ 'ध्वनि गर्नु' अथवा 'बोल्नु' भन्ने हुन्छ। अङ्ग्रेजी भाषाले शब्दका निमित्त 'वर्ड' शब्दको प्रयोग गर्दछ। अङ्ग्रेजीको वर्डलगायत यसका निमित्त डच भाषाले प्रयोग गर्ने 'वर्ड' जर्मन 'वर्ट', गोथिक 'वर्ड' (Waurd), आइसल्यान्डिक 'ओर्थ', ल्याटिन 'भर्ब्युम', ग्रीक 'आइरो' शब्दका अर्थ पनि 'ध्वनि गर्नु' वा 'बोल्नु' भन्ने नै हुन्छ। अरबी भाषामा शब्दलाई 'लफज' भनिन्छ, यसको अर्थ पनि 'मुखबाट फ्याँकिएको', 'ध्वनि गरिएको' वा 'बोलिएको' भन्ने नै हुन्छ। मानिसले शब्दका माध्यमबाट लिखित रूपमा पनि भावाभिव्यक्ति गर्छन् तापनि शब्दलाई लेखनका सन्दर्भमा अर्थ्याइएको र यसै सन्दर्भमा परिभाषित गरिएको कतै पाइँदैन। सबै भाषाको आरम्भ मौखिक र उच्चरित रूपमै भएकाले यसो

भएको हो। खासमा ‘शब्दको मूल अर्थ ध्वनि हो।’^१ महाभाष्यकार पतञ्जलिले पनि कानद्वारा प्राप्य, बुद्धिद्वारा ग्राह्य, प्रयोगबाट स्फुरित हुने आकाशवाणी ध्वनिलाई नै शब्द मानेका छन्।^२ पतञ्जलिअनुसार शब्द उच्चरित, श्रव्य, बुद्धिग्राह्य र अर्थ बोधक हुनु पर्दछ। यी चारवटा नै शब्दका विशेषता हुन्। उनले पनि शब्दलाई लेखनका सन्दर्भमा अर्थात्का छैनन्।

२ ‘अर्थ’को अर्थ

शब्दबाट प्रकट हुने मानव हृदयको आशय वा तात्पर्यलाई अर्थ भनिन्छ। पतञ्जलिले जसद्वारा कुनै पदार्थ वा अर्थ निश्चय हुन्छ त्यसैलाई अर्थ मानेका छन्। सामान्यतः कुनै शब्दद्वारा जान्न सकिने पदार्थ नै त्यस शब्दको अर्थ हो। जस्तै ‘पानी’ शब्दको अर्थ हुन्छ – पान गरिन योग्य, तिर्खा मेटाउन पिउन सकिने पदार्थ तर श्रवण र लेखनमा पानीले तिर्खा मेटिँदैन। तिर्खा मेटाउने त्यही तरल पदार्थ पानी शब्दको अर्थ हो। शब्द जुन पदार्थका लागि प्रयोग हुन्छ, त्यही त्यस शब्दको अर्थ हो। साधारण प्रकारले भन्नु हो भने बोल्दा सुन्नेलाई जे प्रतीति हुन्छ, त्यही अर्थ हो। बिसन नमिल्ने कुरो चाहिँ के छ भने शब्दहरू अर्थ प्रतीतिका निमित्त लेखन र कथन दुवैमा पदकै रूपमा आएको हुनै पर्छ, त्यसैले अर्थ भनेको शब्दको प्रायोगिक अर्थ नै हो।

३ शब्द र पद

शब्द र पदलाई समान अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ तर शब्द र पद एउटै कुरा होइनन्। वर्ण र अक्षरमा जुन भेद छ शब्द र पदमा पनि त्यही भेद हुन्छ। हल् चिह्नसहितका क्, च्, ट्, त्, प् आदि विशुद्ध व्यञ्जन स्वतन्त्र रूपमा वर्ण हुन्। हल् चिह्न हटाइएका यिनै वर्णहरू ‘कलम’, ‘चरा’, ‘टपरो’, ‘तराजु’ जस्ता शब्दहरूमा आउँदा अक्षर बन्दछन्। जब यी कलम, चरा, टपरो, तराजु शब्दहरू वाक्यमा ‘कलमले लेख’, ‘चरा नमार’, ‘टपरो गाँस’, ‘तराजुमा जोख’ आदिका रूपमा वाक्यांश भएर आउँछन् तब पद बन्दछन्। घर, रुख, गाडीजस्ता शब्दहरू वाक्यांशका रूपमा नआइन्जेल पद बन्दैनन्। वाक्यमा प्रयोग गरिएको शब्द पद हो। यो शब्दको पर्याय होइना पदको स्थिति वाक्यमा मात्रै हुन्छ। वाक्यबाट व्यतिरिक्त वा अलग भएपछि त्यो त्यसै गरी अर्थशून्य हुन्छ जसरी पदबाट पृथक् भएका प्रकृति अनि प्रत्यय हुन्छन्। पतञ्जलिअनुसार पनि ‘त्यो ध्वनि जसद्वारा व्यवहार वा लोकमा

^१ डा भोलानाथ तिवारी, ई सं १९६९, शब्दों का अध्ययन, दिल्ली, केन्द्रीय हिन्दी निदेशालय, पृ ९

^२ “श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्य प्रयोगेणामिज्वलितः आकाशदेवः शब्दः।”

पदको अर्थ प्रतीति हुन्छ त्यही शब्द हो।^३ उनको यस भनाइद्वारा तीनवटा कुरा स्पष्ट हुन्छन् – पहिलो, शब्द भनेको ध्वनि हो; दोस्रो, यसलाई व्यवहारका सन्दर्भमै हेर्नु पर्दछ र तेस्रो, शब्दले अर्थ प्रतीति गराउन पहिले पद बन्नै पर्दछ। शब्दले पद नबनी अर्थको परिधिभिन्न प्रवेश गर्दैन। शब्द र पदमाझको भेदक विभक्ति हो। ‘विभक्तिरहित पदलाई शब्द भनिन्छ, विभक्तिसहित शब्दलाई पद भनिन्छ अर्थात् शब्दमा विभक्ति वा प्रत्यय जोडेर पद बनाइन्छ।’^४ वाक्यमा प्रयुक्त पदहरूमाझको सम्बन्ध निश्चित गर्ने ‘सम्बन्ध तत्त्व’ शब्द र पदमाझको भेदक हो भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ। अर्थ तत्त्वसित सम्बन्ध तत्त्वको योग पद हो। ‘घाम’, ‘झुल्किनु’ दुईवटा शब्द हुन्। ‘घाम झुल्क्यो’ वाक्यअन्तर्गतका तिनै दुई शब्द नभएर पद हुन्। वाक्यमा ‘घाम’ आदि प्रयुक्त हुन्छ। केवल ‘घाम’ हुँदैन। शब्द जुन रूपमा हाम्रा सामु आउँछ त्यो त्यसको प्रायोगिक स्थिति नै हो।

‘व्याकरणको प्रसिद्ध नियम छ – ‘अ ‘पद’ न प्रयुंजति’ – अर्थात् जुन पद होइन (अर्थात् शब्द हो) त्यसको प्रयोग गर्न मिल्दैन। भर्तृहरिअनुसार पनि कोशहरूमा लेखिएका शब्दका रूप व्यावहारिक होइनन्। त्यस रूपमा त्यो कुनै वक्तव्यको अङ्ग बन्दैन। कुनै वक्तव्य, वाक्य अथवा वाक् अभिव्यक्तिको अङ्ग बन्नाका लागि त्यस (शब्द)मा स्वाभाविक स्थितिको अपेक्षा केही परिवर्तन-परिवर्धन अपेक्षित हुन्छ। यस परिवर्तन-परिवर्धनले त्यस शब्दलाई अन्य वाक्याङ्गसित मिलाएर कुनै एउटा पूर्ण भावाभिव्यक्तिका लागि उत्सुक-साकाङ्क्ष बनाउँछ। स्वभावतः यस स्थितिमा कुनै पनि शब्द अर्थसम्बन्धी आफ्ना सीमाहरूसम्म मात्रै सीमित नरहेर क्रिया वा अन्य वाक्यांशहरूप्रति आफ्ना सम्बन्धहरू व्यक्त गर्नालाई उत्सुक हुन्छ। क्रियावाचक शब्द पनि काल, वचन आदिका बन्धनमा परेर केवल स्वअर्थको अपेक्षा पराश्रित अर्थलाई अभिव्यक्ति दिन थाल्दछ।

पदस्थितिमा आउन अधिको शब्दको स्थितिलाई पाणिनिले ‘अङ्ग’ भनेका छन्। शब्द कसरी पद बन्दछ भन्ने सन्दर्भमा उनी ‘सुबन्त एवम् तिङन्तकै नाम पद हो’^५ भन्छन्। यसको अर्थ नाम शब्दमा ‘सुप्’ अनि क्रिया शब्दमा ‘तिङ्’ प्रत्यय लागेपछि मात्रै शब्द पद बन्दछ भन्ने हो। ‘सुप्’ ती प्रत्यय हुन् जुन संज्ञा (नाम)हरू (नाम, सर्वनाम र विशेषण)का अन्त्यमा विभक्तिका रूपमा व्यवहृत हुँदछन् जसलाई हामी कारक वा विभक्तिका चिह्न भन्दछौं। ‘तिङ्’ ती प्रत्ययहरू हुन् जसका

^३ “प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि शब्दः।”

^४ डा त्रिलोचन पाण्डे, ई सं २०११, भाषा विज्ञान के सिद्धान्त, दोस्रो संस्करण, नयाँ दिल्ली, तक्षशिला प्रकाशन, पृ २२४

^५ ‘सुप्तिङन्तं पदम्’

सहयोगले क्रियाका रूपहरूको निर्माण हुँदछ। 'प्रातिपदिक' अनि 'धातु'लाई पद बन्नाका निमित्त यी प्रत्ययहरूसित संयुक्त हुनु आवश्यक अनि अनिवार्य हुन्छ।

४ शब्दार्थ सम्बन्ध

पूर्वले शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई बोधक (शब्द) र बोध्य (अर्थ) अनि प्रकाशक (शब्द) र प्रकाश्य (अर्थ) माझको सम्बन्ध मानेको छ। आधुनिक भाषा विज्ञानले शब्द र अर्थको सम्बन्ध भनेको सूचक (Signifier) र सूच्य (Signified) माझको सम्बन्ध मान्दछ। उच्चरित ध्वनिका माध्यमबाट दृश्य अदृश्य जुन भाव र वस्तुको बोध हुन्छ त्यो सूच्य वा अर्थ हो भने त्यो अर्थ बोध गराउने उच्चरित ध्वनि सूचक वा शब्द हो। कसैले 'कलम' उच्चारण गर्ने बित्तिकै सुन्नेका मस्तिष्कमा कलमको बिम्ब निर्माण भइहाल्छ। कलमको त्यो उच्चरित ध्वनि शब्द हो अनि श्रोताका मनमा निर्मित बिम्ब र धारणा चाहिँ त्यसको अर्थ हो। 'यसरी शब्द र अर्थको सम्बन्ध प्रत्यक्ष रूपमा नभई मानवीय मस्तिष्कद्वारा हुन्छ।'^६ यो सूचक र सूच्यमाझको प्रतीकात्मक सम्बन्ध मात्रै हो। शब्दको सम्बन्ध उच्चारण र अर्थको सम्बन्ध ग्रहणसित हुन्छ। पूर्वमा शब्द र अर्थमाझको सम्बन्धलाई पुरुषकृत मान्ने कि अपौरुषेय मान्ने भन्ने सन्दर्भमा मतभेद देखिन्छ। तर शुद्ध वैज्ञानिक दृष्टिमा शब्द र अर्थमाझ कुनै सम्बन्ध हुँदैन। अर्थ प्रतीकात्मक अथवा मानिएको मात्रै हुन्छ। यसैले भाषालाई यादृच्छिक वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था भनिएको हो।

पूर्वमा शब्द, अर्थ र शब्दार्थ सम्बन्धमा सबैभन्दा पहिले विस्तृत व्यापक चर्चा गर्ने वाक्यपदीयकार भर्तृहरिले आफूअधिका सूत्रकार आचार्य पाणिनि, वार्तिककार कात्यायन अनि भाष्यकार पतञ्जलिलाई उल्लेख गर्दै 'महर्षिहरूले भनेका छन्, शब्द र अर्थको सम्बन्ध नित्य हुन्छ'^७ भनेर लेखेका छन्। यस भनाइको तात्पर्य शब्द, अर्थ र यी दुईमाझको सम्बन्ध अघि थियो, अहिले छ अनि पछि पनि रहने छ भन्ने हो। नित्य भनेको सधैं रहिरहने भन्ने हो, स्थिर र निर्दिष्ट होइना। शब्दार्थ सम्बन्ध नित्य हुन्छ भनेको 'गाई' शब्दको अर्थ 'घरपालुवा प्रसिद्ध पशु; गौ' स्थिर र निर्दिष्ट हुन्छ भन्ने होइना। 'अर्थ प्रतीतिको आधार वक्ता वा प्रयोक्ता हुन्छ' भर्तृहरिले यसलाई स्पष्ट गर्दै भनेका छन्, शब्द अनि अर्थको सम्बन्ध वक्ताको इच्छाधीन हुन्छ। वक्ता वा प्रयोक्ताले जुन शब्दको जुन अर्थमा प्रयोग

^६ चूडामणि बन्धु, वि सं २०७३, भाषाविज्ञान, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ १३७

^७ 'नित्याः शब्दार्थसम्बन्धास्तत्राम्नाता महर्षिभिः।'

सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः॥ वाक्यपदीय १.२३॥

गर्छ, त्यही अर्थ उसलाई प्राप्त हुँदछ। अतः शब्द अनि अर्थको सम्बन्ध वास्तविक हुँदैन, काल्पनिक र असत्य हुन्छ।^८ ‘कैयट, भर्तृहरि, हेलाराज आदि वैयाकरणहरूले भनेका छन् – शब्दद्वारा अर्थबोधन अनादि कालदेखि चलेर आइरहेछ। यसैले शब्द अनि अर्थको सम्बन्धलाई नित्य भनिएको छ। अनित्य अर्थलाई पनि नित्य यस कारण भनिएको हो कि शब्दको कुनै न कुनै अर्थ रहेकै हुन्छ। अर्थ अनित्य हुन्छ किनभने यो वक्ताको इच्छाधीन हुन्छ। हाम्रो आर्थी प्रतिक्रियाको परिणामले अर्थ निर्धारण हुने हुन्छ।’^९

माथि शब्दलाई अर्थ प्रतीति गराउन पदका रूपमा आउने पछि भन्ने पतञ्जलिको आशयबारे उल्लेख गरियो। शब्द पदका रूपमा तब आउँछ जब त्यो वाक्याङ्ग बन्दछ। त्यसैले वाक्यनिरपेक्ष शब्द, अर्थ र शब्दार्थ सम्बन्धबारे चर्चा सम्भव नै छैन। वाक्यलाई वैयाकरणहरूले आफ्ना आफ्नै प्रकारले परिभाषित गरेका छन्। वाक्य भनेको ‘सार्थक शब्दहरूको समूह’ होइन। ‘शब्द (पद) हरूको सार्थक समूह’ हो जसबाट अपेक्षित अर्थ प्रकट हुन्छ। ‘पर्सि’, ‘घाम’, ‘जानु’, ‘भाइ’ सबै शब्द हुन् तर यी शब्दलाई समूहमा राख्दा ‘पर्सि घाम जानु भाइ’ वाक्य बन्दैन। वाक्यले अपेक्षित अर्थ प्रकट गर्ने पछि, कुनै भाव अभिव्यक्त गर्ने पछि। कोशीय अर्थ विद्यमान हुँदा हुँदै पनि वाक्य नबन्नाले माथिको शब्द समूह कुनै अर्थ प्रकट गर्न असमर्थ छ। पाणिनि पनि ‘समर्थ पदविधि’ भनेर अर्थवान् पदहरूको विधानलाई वाक्य मान्दछन्।

भाषिक व्यवहारमा अर्थ शब्दको लाग्दछ कि वाक्यको? वाक्यलाई आफैमा पूर्ण, निरवयव अनि अविभाज्य एकाइ मान्नु कि वाक्यमा अवयवका रूपमा आउने अलग अलग पदहरूको स्वतन्त्र सत्ता मानेर पद वा पदार्थको कुनै शक्तिद्वारा एउटा वाक्यार्थका रूपमा ती अर्थहरूको घटन (संयोग) मान्नु भन्ने विषयमा भारतीय भाषा दर्शनमा दुईवटा मत देखिन्छ। प्रभाकर गुरु, शालिकनाथ मिश्र आदि अन्विताभिधानवादी मीमांसा दार्शनिकहरू अनि वाक्यस्फोटवादी वैयाकरणहरू व्यवहारमा वाक्यमा पदका रूपमा आएका शब्दहरूका अर्थको तात्त्विक सत्ता नमानेर भाषिक विश्लेषण सुविधाका लागि ती पदहरूको कल्पित सत्ता स्विकार्छन्। अन्विताभिधानवादीहरू वाक्यलाई भाषाको लघुतम एकाइ मान्दछन्। उनीहरूका विचारमा वाक्य आफैमा एउटा एकाइ हो, पदरूपी धैरे

^८ जितराम पाठक, ई सं १९९१, भाषाविज्ञान सिद्धान्त और स्वरूप, पटना, अनुपम प्रकाशन, पृ २२७

^९ पूर्ववत्, पृ २२८

एकाइहरूको समूह होइना^{१०} शब्द पदका रूपमा वाक्यमा आएपछि मात्रै अभीष्ट अर्थको द्योतक बन्दछ। यस पूर्व शब्द निरर्थक हुन्छ। अन्विताभिधानवादीहरूको मत यही हो। यिनीहरूका मतमा अभिधा शब्द शक्तिद्वारा शब्दको अर्थ नलागेर अन्वितिका (पदहरूको परस्पर सम्बन्ध) का आधारमा वाक्यको अर्थ लाग्छ।

कुमारिल भट्ट र पार्थसारथि मिश्रजस्ता अभिहितान्वयवादी मीमांसा दार्शनिकहरू अनि पदस्फोटवादी वैयाकरणहरू चाहिँ वाक्यमा पदहरूको सङ्केतित अर्थको स्वतन्त्र सत्ता स्विकार्दछन् र वाक्यार्थलाई पदार्थकै समन्वित योग मान्दछन्। अर्को प्रकारले भन्नु हो भने कुमारिल भट्ट र पार्थसारथि मिश्र आदि अभिहितान्वयवादीहरू भाषामा पदकै सत्ता सार्थक हुन्छ, वाक्य पदकै जोडिएको रूप हो भन्ने मान्दछन्। यसको ठिक विपरीत प्रभाकर गुरु, शालिकनाथ मिश्र आदि अन्विताभिधानवादीहरू भने भाषामा वाक्यको सत्ता सार्थक हुन्छ, पद त त्यसको तोडिएको अंश मात्रै हो भन्छन् तर अभिहितान्वयवादीहरूको भनाइ के पनि छ भने वाक्यमा बेग्ला बेग्लै पदहरूको अर्थ लागे तापनि ती पदहरूको अर्थका आधारमा व्यवहारमा वाक्यले दिने भनेको तात्पर्यार्थ नै हो। उनीहरू वाक्यको अर्थ बोधका लागि 'पदनिष्ठ तात्पर्य शक्ति' को कल्पना अनिवार्य ठान्छन्। वाक्यमा पदको स्वतन्त्र अर्थ मान्दा मान्दै पनि अभिहितान्वयवादीहरू वाक्यको बेग्लै स्वतन्त्र तात्पर्यार्थ पनि स्विकार्छन्। उनीहरू शब्दको स्वतन्त्र अर्थ त मान्छन् तर त्यो अर्थ कोशसम्मत अर्थ हो, उनीहरूका विचारमा तात्पर्यद्वारा नै वाक्यार्थ बुझिन्छ। तात्पर्यार्थ भनेको पदार्थ नै चाहिँ होइना। अभिहितान्वयवादी र अन्विताभिधानवादीहरूमाझको मतभेद वाक्यार्थ बोधको प्रक्रियामा मात्रै हो। जुनै रूपमा भए पनि अर्थ पदको नलागेर वाक्यकै लाग्दछ भन्ने कुरामा भने यिनीहरूमाझ मतभेद देखिँदैन। यहाँ डा भोलानाथ तिवारीको 'वाक्य भाषाको एकाइ हो। व्याकरणवेत्ताहरूले कृत्रिम रूपमा वाक्यलाई तोडेर शब्दहरूलाई अलग अलग गरेका छन्। हाम्रा सोच्नु, बुझ्नु, बोल्नु वा कुनै भावलाई हृदयङ्गम गर्नु सबै 'वाक्य' मै हुन्छ। यस्तो स्थितिमा 'वाक्य'लाई पद वा शब्दहरूको समूह हो भन्नु भन्दा पद वा शब्दलाई वाक्यको कृत्रिम खण्ड हो भन्नु अधिक समीचीन हुन्छ'^{११} भन्ने भनाइ पनि प्रासङ्गिक देखिन्छ।

^{१०} 'अन्वितानामेवाऽभिधानं शब्दबोध्यतम्, तद्वादिनोऽन्विताऽभिधानवादिनः।' (काव्यप्रकाश)

^{११} डा भोलानाथ तिवारी, ई सं २००२, भाषा विज्ञान, इलाहाबाद, किताब महल, पृ २२०

अभिहितान्वयवादीहरूका भनाइमा आकाङ्क्षा, योग्यता अनि सन्निधिद्वारा वाक्यको तात्पर्यार्थ बोध हुन्छ। वाक्यको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने क्रममा विश्वनाथले पनि अभिहितान्वयवादी मतलाई समर्थन गर्दै ‘योग्यता, आकाङ्क्षा एवम् आसत्तिले युक्त पदोच्चय (पदहरूको समूह)कै नाम वाक्य हो’^{१२} भनेर लेखेका छन्। यी तीनै विशेषताहरू रहँदा मात्रै कुनै पनि पदसमूह वाक्य बन्न सक्दछ। यसैले शब्दार्थ सम्बन्धबारे चर्चाका सन्दर्भमा आकाङ्क्षा, योग्यता अनि सन्निधिबारे जानकारी प्राप्तिको मात्रै होइन अनिवार्य पनि देखिन्छ।

आकाङ्क्षा - आकाङ्क्षा भनेको कुनै ध्वनिको श्रवणपछि श्रोताका मनमा जन्मने जिज्ञासा हो। यसलाई पूर्णता प्राप्तिको चाह र ‘आकाङ्क्षा वा जिज्ञासाको असमाप्ति’ पनि भनिएको पाइन्छ। ‘पानी’ शब्द सुनेपछि श्रोतामा ‘पानी के?’ जान्ने आकाङ्क्षा जन्मन्छ। आकाङ्क्षा जन्मिएको ‘पानी’ ध्वनिका उच्चारणले श्रोताका निमित्त वक्ताको आशय स्पष्ट नहुनाले अर्थात् अर्थ बोध नहुनाले हो। जबसम्म आकाङ्क्षा पुरा हुँदैन तबसम्म अर्थ बोध हुँदैन। अर्थ बोधका निमित्त माथि उल्लिखित शब्द पदका रूपमा वाक्याङ्ग बन्नै पर्दछ। अतः अर्थ बोधका लागि ‘पानी पन्यो’, ‘पानी रह्यो’, ‘पानी सुक्यो’ साकाङ्क्ष वाक्य अनिवार्य हुन्छ। अभिहितान्वयवादीहरूअनुसार वाक्याङ्गका रूपमा आएका पदहरूको परस्पर अन्वयपछि मात्रै वाक्यार्थ लाग्दछ। त्यसैले कुनै पनि पद वा पदावलीको श्रवणले श्रोताको आकाङ्क्षा पूर्ण गर्दैन भने त्यसलाई पद वा पदावली नमानेर शब्द वा शब्दावली मान्नु पर्दछ, जस्तै - ‘कथा’ र ‘म कथा’ निश्चित अर्थ प्रकटनमा समर्थ छैनन्। ‘कथा’ ध्वनि सुन्ने श्रोताका मन मस्तिष्कमा ‘कथा के?’ जान्ने जिज्ञासा जन्मिन्छ। ‘म कथा’ ध्वनि सुन्ने श्रोतामा पनि ‘म कथा के?’ जान्ने आकाङ्क्षा जन्मन्छ। यस्ता आकाङ्क्षाहरूलाई परिपूर्ति गर्ने लेख्छु, लेखिदैनं; भन्छु, भन्दिनं; सुन्छु, सुन्दिनं जस्ता पदहरू वाक्यका अङ्ग बनेर आएपछि उक्त शब्द वा शब्दावली पद र पदावली बन्दछ र यस प्रकार बनेका वाक्यहरू निश्चित अर्थ प्रतिपादनमा सक्षम बन्दछन्। यसैले माथिका ‘कथा’ ‘म कथा’ उदाहरणलाई वाक्यका सन्दर्भमा अर्थ विहीन शब्द र शब्दावली मान्नु पर्दछ। आकाङ्क्षा पूर्ण गर्ने वाक्य बन्नाका लागि सार्थक पद र पद समूह भएर मात्र पनि हुँदैन। साकाङ्क्ष सार्थक पद समूह पनि अनिवार्य हुन्छ।

योग्यता - योग्यता भनेको वाक्याङ्ग बनेका पदहरूमाझको बौद्धिक सङ्गति हो। बौद्धिक सङ्गतिको अर्थ पदहरूमाझ अन्वय (पदहरूलाई सङ्गतियुक्त गराउने काम अथवा एउटा कुरा सिद्ध

^{१२} वाक्यं स्याद योग्यताकाङ्क्षा सत्तियुक्तः पदोच्चयः (साहित्यदर्पण)

गर्न अकै कुराको सिद्धि वा क्रमिक सम्बन्ध देखाउने काम)मा बाधा नहुनु भन्ने हो। योग्यतालाई 'वाक्यान्तर्गतका पदहरूमाझ स्वाभाविक अनुकूलन' अथवा 'परस्पर सहवर्तिताको सामर्थ्य' भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ। योग्यता छैन भने पनि अर्थवान् वाक्य बन्दैन। 'पानी', 'बत्ती', 'बाल्नु' तीनवटा कोशीय अर्थ प्रदान गर्ने शब्दहरू छन्। यी शब्दहरूलाई पदका रूपमा वाक्याङ्ग बनाई 'पानीले बत्ती बाल' वाक्य बनाउन सकिन्छ। यस वाक्यअन्तर्गतका तीनै पदहरू सार्थक र साकाङ्क्ष छन्। वाक्यले श्रोताको आकाङ्क्षा पनि पूर्ण गर्छ। यति हुँदा हुँदै पनि वाक्य कुनै अर्थ प्रदान गर्नामा असमर्थ छ किनभने वाक्याङ्ग बनेका पदहरूमा परस्पर बौद्धिक सङ्गतिको अभाव छ। वाक्यको अर्थबोध परस्पर निरपेक्ष पदले गराउन सक्दैन। यस वाक्यअन्तर्गतका पदहरूमा परस्पर बाधा छ। वास्तवमा परस्पर निरपेक्ष पदहरूका आधारमा वाक्य नै बन्दैन। 'पानी' को धर्म बल्नु होइन। 'पानी' मा बल्ने योग्यताको अभाव भएकाले योग्यताविहीन माथिको वाक्य अर्थ प्रतिपादनमा असक्षम छ।

अझै एउटा उदाहरण लिएर यस प्रसङ्गमा कुरा गरौं – 'तीन दिन लगातार पानी पच्यो।' यस वाक्यमा प्रयुक्त सबै शब्दहरू कोशीय आधारमा सार्थक छन्। 'दीन' को कोशीय अर्थ 'निर्धन, दरिद्र, दुखी' भन्ने हुन्छ। लिनु पर्ने यही अर्थ लिँदा पाठकले लेखकको आशय बुझ्न सक्दैन। प्रकारान्तरले भन्नु हो भने पाठकका निम्ति वाक्यमा पदका रूपमा आएका शब्दहरू सार्थक छन् तर वाक्य निरर्थक छ। पाठकलाई 'दीन' को हिज्जेगत अशुद्धिले नै वाक्यार्थ नलागेको हो लाग्छ तर वास्तविकता अकै छ। पाठकलाई हिज्जेगत अशुद्धिका कारणले वाक्य निश्चित अर्थ प्रतिपादनमा असमर्थ लाग्नु एक प्रकारको भ्रम मात्रै हो किनभने 'दीन' को हिज्जे आफैमा अशुद्ध नै छैन। वाक्यार्थ नलागेको वास्तवमा 'दीन' शब्दमा वाक्यका अन्य पदहरूसित परस्पर बौद्धिक सङ्गति स्थापित गर्ने योग्यताको अभाव हुनाले हो। सन्दर्भित शब्दमा हिज्जेगत अशुद्धि छ भन्ने कुरो एकक्षणलाई मानौं। मान्नलाई आधार पनि सन्दर्भित शब्दमा नभएर वाक्यअन्तर्गतका अन्य पदहरूमा छन्। विशेषण पदका रूपमा आएका 'दीन', क्रियापद 'पच्यो', त्यसैको विशेषता बुझाउने क्रिया विशेषण 'लगातार' र नामपद 'पानी' नै हुन् 'दीन'को हिज्जेगत अशुद्धि देखाउने तत्त्वहरू। बुझ्नु पर्ने कुरो के छ भने पाठकलाई 'दीन' मा रहेको हिज्जेगत अशुद्धिको ज्ञान दिने वाक्यमा प्रयुक्त नामिक पद 'दीन' नै चाहिँ होइन। अघि पछिका पदहरू हुन्।

अर्को कुरो, पठनमा लेखनको उक्त निरर्थक वाक्य फेरि कथनमा श्रोतालाई सार्थक छ। सुन्नेलाई होइन, पढ्ने व्यक्तिलाई थाहा हुन्छ वाक्यमा प्रयुक्त 'दीन' पदमा हिज्जेगत अशुद्धि छ भन्ने।

सार्थक शब्दहरू नै पदका रूपमा उक्त वाक्यमा रहे पनि ती सार्थक शब्दहरूकै योगले बनेको उक्त वाक्य निरर्थक बन्नाले पाठकका मनमा प्रश्न जन्मन्छ – अर्थ भन्ने कुरो शब्दको हुन्छ कि वाक्यको? तर उदाहरणका रूपमा लिइएको माथिकै वाक्य कथनमा श्रोताका निमित्त सार्थक नै बन्दछ। लेखनमा पाठकलाई निरर्थक माथिको वाक्य श्रवणमा श्रोतालाई किन सार्थक बन्छ? लेखिनु पर्ने ‘दिन’ को ठाउँमा ‘दीन’ लेखिएको वाक्य श्रवणमा सार्थक बन्छ भने यसले नेपाली जिब्रामा ह्रस्व दीर्घको उच्चारण भेद छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यसले अर्को कुरो पनि स्पष्ट गर्छ, त्यो के हो भने पदहरूको स्वतन्त्र अर्थहरूको समूह वाक्यार्थ होइन। वास्तवमा पदार्थ र वाक्यार्थ परस्पर भिन्न अर्थहरू हुन्। त्यसैले भर्तृहरिले शब्द र अर्थ (सम्बन्ध र धर्म पनि) का दुई दुईवटा प्रकार बताएका छन्।^{१३} उनको वाक्यपदीयअनुसार पदका रूपमा वाक्यान्तर्गत रहेको र अन्य वाक्यहरूको अङ्ग बनाउन सकिने ‘अन्वाख्येया’ शब्दले दिने अर्थ ‘शब्दार्थ’ (अपोद्धार) हो, ‘प्रतिपादक’ वा वाक्यले दिने अर्थ शब्दार्थ (अपोद्धार)भन्दा बेग्लै वाक्यार्थ (स्थितलक्षणा) हो। वाक्यार्थ सधैं स्थिर हुन्छ। जसलाई अन्वाख्येया शब्दलाई जस्तो अन्यत्र प्रयोग गर्न सकिँदैन। ‘बल्ल उसको आडमा घाम लाग्यो’ मा अन्वाख्येय शब्द ‘घाम’को अपोद्धार अर्थ सूर्य, प्रभाकर, दिनकर आदि हो जसलाई ‘आज घाम लागेन’ जस्ता अन्य वाक्यहरूमा प्रयोग गर्न सकिन्छ तर ‘बल्ल उसको आडमा घाम लाग्यो’ प्रतिपादकले दिने अर्थ (बल्ल उसले सुख पायो) स्थिर हुन्छ र त्यसलाई अन्यत्र प्रयोग गर्न सकिँदैन।

सन्निधि – यसलाई ‘आसत्ति’ पनि भनिन्छ। सन्निधि भनेको वाक्यान्तर्गत रहेका पदहरूमाझको ‘समकालिक सहस्थिति’ हो। यसलाई ‘काल व्यवधानको अभाव’ अनि ‘समीपता’ भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ। यसको अभिप्राय वाक्यमा प्रयुक्त पदहरू लगातार र क्रमिक रूपमा उच्चरित हुनु पर्दछ भन्ने हो। यो वाक्याङ्ग बनेका पदहरूको अविलम्ब उच्चारण हो। कुनै पनि पद समूह तब वाक्य बन्छ जब उच्चरित पदहरूबिच काल व्यवधान त्यति हुन्छ जति आवश्यक छ। कसैले ‘भोलि’ भनेको पाँच मिनटपछि ‘म’ भनेर सात मिनटपछि ‘सहर’ भनीकन पाँच मिनटपछि ‘जान्छु’ भन्यो भने पनि श्रोताले वक्ताको भावार्थ बुझ्दैन।

अभिहितान्वयवादी कुमारिल भट्टको मतअनुसार वाक्यार्थ बोध पदमा अन्तर्निष्ठ शक्तिबाट पनि हुँदैन। विभिन्न पदहरूको अर्थमा अन्तर्निहित पारस्परिक सम्बन्ध बोधका शक्तिबाट हुन्छ।

^{१३} अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दाः ये चापि प्रतिपादकाः। वाक्यपदीय १.२४॥

शब्दमा अर्थबोधको अभिधा नामक जुन शक्ति रहेको हुन्छ, त्यसले पदको सङ्केतित अर्थको मात्रै बोध गराउन सक्छ। अभिधा शक्तिबाट प्राप्त पदको त्यो अर्थ परस्पर असम्बद्ध हुन्छ। 'रोगले शरीर फुलको थुङ्गाजस्तो भइसक्यो' वाक्यमा फुलको अभिधेय अर्थ थुङ्गासितको पारस्परिक सम्बन्धले पुष्प हो। तर 'रोगले शरीर' पदावलीलगायत अन्य पदहरूका अर्थमा अन्तर्निहित पारस्परिक सम्बन्ध बोधका शक्तिबाट 'फुलको थुङ्गा' पदावलीको अर्थ दुबलो पातलो, घटेको, कमजोर, हलुका भन्ने लाग्दछ। कुनै पनि पदको सङ्केतित अर्थमा अन्य कुनै पनि अर्थसित समन्वित हुने शक्ति हुँदछ। यसर्थ फुलको पुष्प अर्थमा गुणसाम्यले 'हलुका' भन्ने अर्थ पनि दिने सामर्थ्य छ।

जब कुनै पनि शब्दलाई पदका रूपमा वाक्यमा विन्यस्त गरिन्छ तब त्यस वाक्यका अङ्गभूत प्रत्येक पदका अर्थले वाक्यगत अन्य पदका अन्य अर्थहरूसित सम्बन्ध स्थापित गर्दछन् र परस्पर सम्बद्ध वाक्यार्थको बोध गराउँदछन्। तर वाक्यबाट स्वतन्त्र हुनेबित्तिकै त्यो पद शब्द बन्दछ र त्यसको कोशीय अर्थ लाग्दछ। 'वाक्यका विभिन्न घटक एउटापछि अर्को निश्चित क्रममा आउँदछन् अनि ती परस्पर सम्बद्ध रहन्छन्। फलस्वरूप भाषामा एउटा आन्तरिक व्यवस्थाको निर्माण हुन्छ जसद्वारा अभिप्रेत अर्थको अभिव्यक्ति अथवा प्रतीतिमा सहायता प्राप्त हुन्छ।'^{१४}

सङ्केतग्रह – शब्द र अर्थको सम्बन्धबारे ज्ञान प्राप्त गर्नु सङ्केतग्रह हो। सङ्केतग्रहका केही साधन र माध्यम हुन्छन्। पाश्चात्य विद्वान्हरूले व्यवहार, विवरण, अनुवाद गरी सङ्केतग्रहका तीनवटा साधन मानेका छन् तर पूर्विय धारणा पश्चिमको भन्दा अलिक बेग्लो र विस्तृत पनि छ। बालबालिकाहरूले समाजमा सामाजिक व्यवहारमा आइरहेका शब्दहरूको अर्थ कसरी ग्रहण गर्दछन् भन्ने कुरामा भारतीय भाषा चिन्तनमा गहन अध्ययन भएको छ। अध्ययनले सङ्केतग्रहका आठवटा साधन वा माध्यम बताएको छ – १. व्यवहार २. व्याकरण ३. प्रकरण (वक्ता-श्रोताको बुद्धिमा स्थित विषय वा प्रसङ्ग) ४. शब्दकोश ५. व्याख्या ६. आप्तवाक्य ७. उपमान ८. सान्निध्या^{१५} यीबाहेक अनुवाद, बलाघात, सुरलहर र काकुलाई पनि सङ्केतग्रहका माध्यम मानिन्छ। सङ्केतग्रहका

^{१४} शशिकुमार शर्मा, ई सं १९७३, 'हिन्दी वाक्य में अन्विति व्यवस्था', डा नगेन्द्र व्यास अनि अन्य (सम्पा), हिन्दी भाषा विशेषाङ्क, दिल्ली, केन्द्रीय हिन्दी निदेशालय, पृ २८३

^{१५} 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥'(न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-शब्दखण्ड)

सन्दर्भमा यी सबै माध्यमहरू महत्त्वपूर्ण हुँदा हुँदै पनि व्यवहार र प्रकरणबारे सामान्य जानकारी यहाँ आवश्यक लागेको छ।

व्यवहार वा लोक व्यवहारलाई सङ्केतग्रहको शिरोमणि मानिन्छ। विद्वान्हरू यसैलाई अर्थ बोधको मुख्य साधन मान्छन्। बालबालिकाहरू आमाबाबु, गुरु, साथीभाइ, छरछिमेकीहरूसितको व्यवहारबाट अर्थज्ञान प्राप्त गर्छन्। वास्तवमा यो क्रम जीवनभरि नै चलिरहन्छ। बालबालिकाहरूले नक्सामा कि बारीमा कि रुखमा बाँदर देखेर यो बाँदर हो र बाँदर भनेको सजिलैसित रुखमा चढ्न सक्ने, मानिसका जस्तै अनुहार र हातखुट्टा भए पनि मान्छेमा नहुने पुच्छर पनि हुने जनावर हो भनेर शब्द र शब्दार्थ सिक्दैनन्। तुलाहरूको 'बारीमा बाँदरले मकै खाँदै रहेछ' सुनेर भनाइ (वाक्य)को तात्पर्य बुझेपछि बारी, बाँदर, मकै आदि पदका सङ्केतग्रह सिक्छन्। 'कलम'बाट 'लेखनी' सिक्किने भए मसिना केटाकेटीका पाठ्यपुस्तकमा 'अदुवाको अचार चाख', 'आमासित आज्ञा माग', 'खरायो हेर बारीमा', 'गमलामा फुल रोप' आदिको औचित्य रहने नै थिएन। 'पहिला बालकले व्यवहारबाट पुरा वाक्यको अर्थ ग्रहण गर्छ। फेरि बिस्तारै बिस्तारै अलग अलग शब्दको अर्थ बुझ्दछ। यसबाट उसलाई कुन शब्दको अर्थ के हो भन्ने कुरो थाहा हुँदछ।'^{१६} डा भोलानाथ तिवारीले लेखेका छन्, 'वाक्यको प्रयोग गर्दा गर्दा हामी शब्द मात्र सुनेर पनि त्यस शब्दको अर्थ प्रतीतिमा अभ्यस्त हुन्छौं तर त्यो पनि वाक्यमै आश्रित हो। अर्का शब्दमा, शब्दका अर्थ प्रयोगाश्रित हुन्छन्। कोशीय पनि प्रयोग वा प्रयोगहरूकै सार हो।'^{१७}

प्रकरणबारे तल अनेकार्थी शब्दको अर्थ निर्णयका सन्दर्भमा आवश्यक चर्चा गरिने छ। कतै कतै 'शब्द जहिल्यै स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्छ' लेखिएको पढ्न पाइनाले पाठकलाई शब्द एकलै रहँदा पनि अर्थवान् नै हुन्छ भन्ने भ्रममा पार्दछ। वास्तवमा यसको अर्थ कुनै शब्द एकल रूपमा अर्थवान् हुन्छ भन्ने होइन। शब्द जहिल्यै स्वतन्त्र रूपमा प्रयोगमा आउन सक्छ भन्नाको तात्पर्य 'अधर्म', 'कुर्म', 'घरेलु', 'बालकपन' जस्ता उपसर्ग प्रत्ययवत् शब्दहरू उपसर्ग नजोडिँदा, प्रत्यय नगासिँदा पनि 'धर्म', 'कर्म', 'घर', 'बालक' जस्ता शब्द पदका रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुन सक्दछन्

^{१६} प्रो भारतभूषण 'सरोज', ई सं १९५८, भाषा-विज्ञान एवं हिन्दी भाषाका इतिहास, दिल्ली, हिन्दी साहित्य संसार, पृ २२

^{१७} डा भोलानाथ तिवारी, भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ १२१

र 'अ', 'कु', 'एलु', 'पन' जस्ता उपसर्ग प्रत्ययादि चाहिँ स्वतन्त्र रूपमा वाक्यमा पदका रूपमा प्रयोग हुन् सकदैनन् भन्ने हो।

‘प्रयोग भाषाको प्राण हो। त्यसबिना भाषाको अस्तित्वको कुनै अर्थ छैन।’^{१८} शब्द जहिले पनि व्यावहारिक र प्रायोगिक रूपमै हामीअघि आउँछ। यसको अर्थ ‘शब्द’ शब्द रूपमा नभएर पद रूपमा मात्रै प्रयोग हुन्छ भन्ने हो। पद रूपमा भन्नाको तात्पर्य चाहिँ हामी व्यवहारमा कुनै पूर्ण अर्थ प्रतीति गराउनाका निम्ति वाक्यको नै प्रयोग गर्छौं, स्वतन्त्र पद (शब्द)को होइन भन्ने हो। पूर्वीय वाक्यस्फोटवादी वैयाकरणहरूको धारणा पनि यही हो। कोशीय रूपमा शब्द वक्तव्यको अङ्ग बन्दै बन्दैन। कुनै वक्तव्य वा वाक्यको अङ्ग बन्नाका लागि कोशीय शब्दलाई आफ्ना रूपमा परिवर्तन र परिवर्धनको आवश्यकता अनिवार्य हुन्छ। यस परिवर्तन र परिवर्धनले त्यस शब्दलाई अन्य वाक्याङ्गसित मिलाएर कुनै एउटा पूर्ण भावाभिव्यक्तिका लागि उत्सुक-साकाङ्क्ष बनाउँदछ। प्रयोगमा शब्दको स्व-अर्थ नलागेर पराश्रित अर्थ लाग्दछ। तथापि शब्दको स्व-अर्थ हुँदै हुँदैन भन्ने पनि होइन। शब्दमा अर्थवत्ता (अर्थ अभिव्यञ्जक गुण) हुन्छ तर स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग योग्यता हुँदैन। यसो हुँदा हुँदै पनि यहाँ सम्झनु पर्ने कुरो चाहिँ के छ भने एकाक्षरी शब्द (म, ऊ, ल आदि) भए झैं एकपदीय वाक्य पनि हुन्छ। कहिले कहीं एउटा शब्द एकपदीय वाक्यका रूपमा प्रयोगमा आउन सक्छ अर्थात् एउटा शब्दले वाक्यको काम गर्न सक्छ। व्यवहारमा वाक्यका निम्ति सधैं कर्ता + कर्म + क्रिया वा उद्देश्य र विधेयको अनिवार्यता रहँदैन। एउटा पद दुईवटा विराम चिह्नहरूका बिचमा पूर्ण वाक्य बन्न सक्छ। भर्तृहरिअनुसार पनि ‘यदि एउटा पद अथवा वर्ण पनि वाक्यद्वारा अभिहित भावनालाई स्पष्ट गर्न समर्थ हुन्छ भने त्यसलाई वाक्य नै भनिन्छ।’^{१९} हामी मसिना केटाकेटीहरूलाई ‘गाई’ देखाएर ‘गाई’ भन्छौं, ‘चरा’ देखाएर ‘चरा’ अनि ‘पुतली’ देखाएर ‘पुतली’ आदि तर ठुला हामीले साना तिनीहरूलाई सिकाउन खोजेको चाहिँ ‘त्यो गाई हो,’ ‘त्यो चरा हो,’ ‘त्यो पुतली हो’ आदि नै हुन्। ‘कहाँ जान्छौ?’, ‘कहिले आयौ?’, ‘के ल्याइदिऊँ?’ जस्ता प्रश्नहरूको उत्तरका रूपमा आउने ‘बजार’, ‘हिजो’, ‘मिठाई’ आदि शब्दहरू पद बनेर पूर्ण भावाभिव्यक्ति दिन सक्षम छन्। प्रश्न उठ्न सक्छ – वाक्य रूपमा आएका यी पदहरूलाई अर्थ प्रतीतिमा किन संसर्गी पदहरूको आवश्यकता परेन? कुरो के हो भने एकपदीय यस्ता वाक्यमा अन्य शब्द आक्षिप्त (फ्याँकिएको) रहेकै

^{१८} डा भोलानाथ तिवारी, भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ १०२

^{१९} डा सत्यकाम वर्मा, ई सं १९६४, भाषातत्त्व वा वाक्यपदीय, नयाँ दिल्ली, भारतीय प्रकाशन, पृ २०५

हुन्छन्, यी तीनवटा वाक्यमा आक्षिप्त 'जान्छु', 'आएँ', 'ल्याइदेऊ/ल्याइदिनुहोस्' पदहरूको अध्याहार (फ्याँकिएको शब्दहरूको अर्थ नलिई) नगरी तात्पर्य स्पष्ट हुँदैन। अध्याहार भनेको वाक्यमा आवश्यक कुनै शब्दको लोप हो। व्यवहारमा हामी अध्याहारकै अनुमान गरेर वक्ताको आशय बुझ्छौं। अङ्ग्रेजीमा 'इलिप्सिस' भनिने अध्याहारपछि एउटै शब्द पद बन्न सक्छ र वाक्य हुन सक्छ।

अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय – द्वयर्थक अथवा अनेकार्थक शब्दका सन्दर्भमा शब्दार्थ सम्बन्ध अधिक विचारणीय ठहरिन्छ। हामीलाई यमराज, हावा, इन्द्र, चन्द्र, सूर्य, विष्णु, सिंह, किरण, घोडा, सुगा, साँप, बाँदर र भ्यागुतो पनि अनेक अर्थ बोध गराउने एउटै 'हरि' बोधक शब्द छ।^{२०} हुन त भारतीय वैयाकरणहरूले अनेकार्थी शब्दलाई एक नमानेर अनेक मानेका छन्। उनीहरूअनुसार अर्थभेदद्वारा अनेकार्थी शब्द भिन्न हुँदछ।^{२१} 'यदि एउटा शब्दका अनेक अर्थ छन् भने अर्थभेदले त्यो एउटै शब्दको समान प्रयत्नले उच्चरित हुने अनेक शब्दका रूपमा स्वीकार गरिन्छ'^{२२} भनिएको पाइन्छ। तथापि प्रयोगमा श्रोतालाई एउटा शब्दका अनेक अर्थहरूमा वक्ताले भन्न चाहेको एउटा अर्थ कसरी लाग्दछ भन्ने सन्दर्भमा पनि पूर्वमा व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ।

आर्थी व्यञ्जनाको प्रसङ्गमा विश्वनाथले अनेकार्थक शब्दका अर्थ निर्णयका दस थरी साधन बताएका छन्- वक्ता, बोद्धा, वाक्य, वाच्य, अन्यसन्निधि, प्रकरण, देश, काल, काकु, चेष्टा आदि। भर्तृहरिले नानार्थक वा अनेकार्थक शब्दहरूको अर्थ निर्णयका चौधवटा साधन बताएका छन् – 'संयोग, विप्रयोग (वियोग), साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग, अन्य शब्दको निकटता, सामर्थ्य, योग्यता (औचित्य), देश, काल, व्यक्ति (लिङ्ग) तथा स्वर इत्यादि कुनै शब्दको वाच्यार्थको निर्णय नहुँदा विवक्षित (विशेष) अर्थका बोधको कारण हुन्छ'^{२३} भनाइको तात्पर्य एउटा शब्दले दिने

^{२०} यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु। - अमरकोश

^{२१} "अर्थभेदात् शब्दो भिद्यते"

^{२२} डा शोभाकान्त मिश्र, ई सं १९८६, शब्दार्थ-तत्त्व, पटना, बिहार हिंदी ग्रन्थ अकादमी, पृ ५-६

^{२३} 'संयोगो विप्रयोगश्चसाहचर्यं विरोधिता।

अर्थः प्रकरण लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥' काव्यप्रकाश (द्वितीय उल्लास), ई सं १९२९,

आनन्दश्रमासंस्कृतग्रन्थावली, ग्रन्थाङ्क ६६, पृ ६३

अनेक अर्थहरूमा विवक्षित अर्थात् भन्न खोजिएको अर्थको निर्णय संयोग, वियोग, साहचर्य, विरोधिता आदिको सहयोगद्वारा हुँदछ भन्ने हो।

संयोग – संयोग भनेको प्रसिद्ध सम्बन्ध हो। कुनै वस्तुको अन्य कुनै वस्तुसितको प्रसिद्ध सम्बन्धका आधारमा अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय हुन सक्छ। माथि हरिका अर्थहरू बताइए तर ‘सशङ्खचक्र हरि’ वाक्यमा ‘शङ्ख’ र ‘चक्र’को संयोग ‘विष्णु’सित मात्र भएकाले यस वाक्यमा ‘सशङ्खचक्र’ले ‘हरि’लाई ‘विष्णु’ बनाउँछ। उसरी नै ‘राम’का पनि ‘जमदग्निपुत्र परशुराम’, ‘वसुदेवपुत्र बलराम’ र ‘दशरथनन्दन राम’ गरी एकाधिक अर्थ छन्। तर ‘परशुधारी राम’ले वसुदेवपुत्र राम र दशरथनन्दन राम नबुझिएर ‘परशु’ अर्थात् बन्चरोसित परशुरामको संयोगले श्रोतालाई ‘परशुराम’ अर्थकै प्रतीति गराउँछ। उसै गरी ‘हलधर राम’ र ‘धनुर्धर राम’ले क्रमशः ‘वसुदेवपुत्र बलराम’ र ‘दशरथनन्दन राम’को।

वियोग (विप्रयोग) – वियोग वा विप्रयोग भनेको प्रसिद्ध सम्बन्धको अभाव हुनु हो। जुन शब्दसित जुन शब्दका संयोगले अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय हुन्छ त्यही शब्दसित त्यसै शब्दको वियोग देखाउँदा पनि अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय हुँदछ, जस्तै – शङ्खचक्रविहीन हरि। परशुविहीन राम, हलोविहीन राम, धनुर्वाणविहीन राम। यी उदाहरणहरूमा क्रमशः हरिसित शङ्खचक्रको, परशुसित रामको, हलोसित रामको अनि धनुर्वाणसित रामको वियोग देखाइएकाले हरिको अर्थ विष्णु, रामका अर्थ क्रमैले परशुराम, बलराम अनि दशरथपुत्र राम भन्ने नै लाग्दछ।

साहचर्य – साहचर्यको अर्थ कुनै काममा साथ रहनु, सदृश रहनु वा स्वामी-सेवक रूपमा साथ रहनु भन्ने हो। यदि दुईवटा अनेकार्थक शब्द एकत्र रहे साहचर्यका आधारमा ती अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय गरिन्छ, जस्तै- ‘रामलक्ष्मण’मा लक्ष्मणसितको साहचर्यले रामको अर्थ परशुराम अनि बलराम नभएर दशरथपुत्र राम नै हुन्छ। ‘अर्जुन’ शब्दका पनि एकाधिक अर्थ छन् तर कसैले ‘साल, अर्जुन...’ भने ‘अर्जुन’को अर्थ ‘पाण्डुपुत्र अर्जुन’ नलागेर ‘रुखविशेष’ भन्ने लाग्दछ किनभने अर्जुनका अर्थहरूमा एउटा रुखविशेष पनि हो। तर ‘भीम, अर्जुन’ भनिए भीमसितको साहचर्यले अनेकार्थीको अर्जुनको अर्थ कुन्तीपुत्र अर्जुन नै निश्चित हुँदछ।

विरोधिता – विरोधिता भनेको कसैको कसैसितको प्रसिद्ध वैर हो। विरोधिताको कारण जो जो एक साथ रहँदैन तिनीहरूलाई नै एक साथ राख्दा पनि अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय गर्न

सकिन्छ, जस्तै - कि कर्ण र अर्जुनको विरोधिता प्रसिद्ध छ। यसैले 'कर्णार्जुन'मा एकआपसका विरोधिताले 'अर्जुन' शब्दको अर्थ रूखविशेष आदि नभएर 'पार्थ अर्जुन' भन्ने नै लाग्दछ तर 'रामार्जुन'मा फर्साधारी राम, हलधर राम र दशरथपुत्र राम कसैसित पनि कुन्तीपुत्र अर्जुनको विरोधिता नभएकाले यी अर्थहरू ग्रहण गर्न सकिँदैन। कर्तवीर्यका छोरा तथा रावणका समकालीन हैहय देशका राजा, दीर्घजीवी, तन्त्रशास्त्रका आचार्यका रूपमा प्रख्यात कार्तवीर्यको एउटा नाउँ अर्जुन रहेकाले र तिनीसित फर्साधारी रामको विरोधिता इतिहास, पुराणादिमा प्रसिद्ध हुनाले यहाँ 'राम'को अर्थ 'परशुराम' अनि 'अर्जुन'को अर्थ 'कार्तवीर्य' भन्ने हुन्छ।

अर्थ – अर्थको तात्पर्य यस्तो फल जुन अन्य प्रकारले साध्य हुँदैन भन्ने हो। वाक्यान्तर्गत रहेको अनेकार्थक शब्दको त्यही अर्थ वक्ताले ग्रहण गर्दछ जुन प्रयोजनले त्यो वाक्य बोलिएको हो अथवा वक्ताको प्रयोजन पूर्ण गर्ने सामर्थ्य जुन अर्थमा छ, श्रोताले त्यही अर्थ ग्रहण गर्दछ। संस्कृतमा 'स्थाणु' शब्दले 'ठुटो', 'खम्बा', 'टाउको काटेर मुर्कुट्टा भएको लास', 'शिव' आदि अर्थ दिँदछ। 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' अर्थात् भव-बाधा हरणका निमित्त 'स्थाणु'को भजन गर भन्ने वाक्यमा भव-बाधा हरणको फल ठुटो र खम्बादिको भजनबाट नपाइने हुँदा 'स्थाणुं भज भवच्छिदे'मा 'स्थाणु'को अर्थ शिव हुन्छ, ठुटो, खम्बादि हुँदैन।

प्रकरण – प्रकरण (Context) भनेको वक्ता अनि श्रोताका बुद्धिमा रहने प्रसङ्ग (वक्तृथोतृबुद्धिस्थता) हो। कुन शब्द कुन प्रसङ्गमा भनिएको वा लेखिएको हो, त्यसैका आधारमा श्रोता वा पाठकले अनेकार्थक शब्दको अर्थ ग्रहण गर्दछ। पुर्वेली आचार्यहरू वाक्यपदीयकार भर्तृहरि, शब्दशक्ति प्रकाशिकाकार जगदीश, नागेश, पतञ्जलि अनि 'मिनिड अफ मिनिड'का लेखकद्वय सी के ओगडेन र आई ए रिचर्ड्स प्रकरणलाई अनेकार्थक शब्दका अर्थ प्रतीतिको मुख्य साधन मान्दछन्। अर्थ निर्णयमा प्रकरणको पनि विशेष भूमिका हुन्छ। पद प्रकरण, वाक्य प्रकरण, अनुच्छेद प्रकरण आदिले कुनै पनि शब्दलाई अर्थ प्रदान गर्दछ। विशेष नानार्थक पदको अर्थ निर्णयमा प्रकरणले सहयोग पुऱ्याउँदछ। 'कर' शब्दको अर्थ 'हात' हो तर प्रकरणले हात्तीसित यो (कर) 'सुँड' हुन्छ, सूर्यसित 'किरण' र आयसित 'तिरो'। यातायातको असुविधाका सन्दर्भमा ग्रामीण कसैले 'सहर'को कुरो गर्छ भने प्रसङ्गले त्यसलाई 'नगर' अर्थ्याउँछ, माछो अर्थ्याउँदैन। प्रसङ्ग मांसाहारको छ भने 'सहर' नगर नभएर 'माछो' नै हुन्छ किनभने वक्ता र श्रोताका बुद्धिमा प्रकरणको कारण यही अर्थ विद्यमान हुँदछ। प्रकरण सधैं अर्थको नियामक हुन्छ।

एक दिन खाना बनाउन लागेका गुरुले आफ्ना शिष्यलाई भने, 'वत्स सैन्धव आनय' शिष्य तुरुन्त बाहिर गए अनि आश्रमको घोडा लिएर आए। शिष्यको मूर्खतामा गुरुजी खुब रिसाए, "मूर्ख, सैन्धवको अर्थ घोडा मात्रै होइन, नुन पनि हुन्छ।" शब्दका अर्थ अनेक हुन्छन्, त्यसको निश्चित अर्थ प्रकरण वा प्रसङ्गअनुसार ग्रहण गरिन्छ। शब्द नित्य हुन्छ, अर्थ अनित्य हुन्छ। माथि अध्याहारका सन्दर्भमा लिइएको एकपदीय वाक्य 'बजार', 'हिजो' आदिलाई प्रकरणको सन्दर्भसित पनि जोड्न सकिन्छ। प्रकरणमा आएका 'कहाँ जान्छौ?', 'कहिले आयौ?' जस्ता प्रश्नात्मक वाक्यहरूलाई हटाइदिँदा 'बजार', 'हिजो' आदि एकपदीय वाक्य नरहेर निश्चित अर्थ प्रतिपादनमा असमर्थ शब्द बन्दछन्।

लिङ्ग – लिङ्गको अर्थ पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग नभएर प्रसिद्ध चिह्न भन्ने हो जसद्वारा कसैलाई चिनिन्छ। 'मकरध्वज'को अर्थ 'मकर आकारको ध्वज' अनि 'कामदेव' दुवै हुन्। तर कामदेवको ध्वजमा मकरको चिह्न भएकाले 'कुपितो मकरध्वज'मा चिह्नका कारणले मकरध्वजको अर्थ 'कामदेव' भन्ने नै हुन्छ। 'मानस'का अर्थ 'मन' र 'मानसरोवर' दुवै हुनाले 'मानसमा काम भावना जागृत भयो'मा मानसको अर्थ 'मन' अनि 'मानसमा हंस'मा मानसको अर्थ 'मानसरोवर' हुन्छ। 'पयोधर' 'बादल' र 'स्तन'का निमित्त अनेकार्थक शब्द हो तर 'आकाशमा पयोधर' (व्योम्नि पयोधराः) भनिए यसले 'स्तन' बुझाउँदैन। उसै गरी 'छातीमा पयोधर' (वक्षसि पयोधरौ) भन्दा 'पयोधर'को अर्थ 'बादल' नबुझेर 'स्तन' नै बुझिन्छ।

अन्य शब्दको निकटता – सन्निधि, समीपता वा अन्य शब्दको निकटताले पनि शब्दार्थ निर्णयमा सहायता गर्दछ। 'चम्पक' शब्दका अर्थहरू छन् – 'एक प्रकारको सुगन्धी द्रव्य', 'फुलको नाउँ' अनि 'केराको एउटा प्रजाति'। तर कसैले 'जुही, चम्पक, चमेली' भन्यो भने श्रोतालाई अघिल्लो 'जुही' र पछिल्लो 'चमेली' दुई शब्दको निकटताद्वारा चम्पकको अर्थ 'फुल' नै हो भन्ने ग्रहण गर्न सहयोग प्राप्त हुन्छ। 'गोदावरी'का अर्थ 'फुल', 'नदी' (हिन्दूहरूको पवित्र सात नदीहरूमध्ये दक्षिण भारतमा रहेको एउटा नदी), स्थाननाम (बाग्मती अञ्चलको ललितपुर सहरका आग्नेय कोणमा रहेको हरेक बाह्र वर्षमा मेला लाग्ने एउटा प्रसिद्ध तीर्थ) छन्। तर 'सयपत्री, मखमली, गोदावरी'को श्रवणपछि श्रोतालाई अनेकार्थी 'गोदावरी'को अभीष्ट अर्थ बोधनमा समस्या रहँदैन। उसै गरी 'कृष्णा, गोदावरी, नर्मदा' र 'भक्तपुर, गोदावरी, ललितपुर'मा अन्य शब्दसितको निकटताले नै अनेकार्थी 'गोदावरी' शब्दको अर्थ निर्णय गर्दछ।

सामर्थ्य – जससित जुन कार्य गर्ने सामर्थ्य हुन्छ अनेकार्थक शब्दको त्यही अर्थ लिइन्छ। ‘हरि’का अनेक अर्थहरू छन् तर ‘हरिको भजन नगरी मुक्ति पाइँदैन’मा हरिको अर्थ पानी, बाँदर, भ्यागुतो, विष्णु (ईश्वर) आदिमा ईश्वर नै लिइन्छ किनभने भव सागर पार लगाउने सामर्थ्य हरिका अन्य अर्थहरूमा हुँदैन।

औचित्य – अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय औचित्यका आधारमा पनि गरिन्छ। संस्कृत ‘द्विज’का अर्थ ब्राह्मण, दाँत अनि पक्षी हुँदछन् तर औचित्यका आधारमा ‘द्विजाः पठन्ति’ (द्विज पढ्छ)मा द्विजको अर्थ ब्राह्मण हुन्छ भने ‘द्विजैः खाद्यते’ (द्विजले खाना खाइन्छ)मा द्विजको अर्थ दाँत अनि ‘द्विजाः उड्डीयन्ते’ (द्विज उड्छ)मा द्विजको अर्थ पक्षी लिइन्छ।

देश – देश भनेको ‘स्थान’ हो। देश अथवा स्थानका आधारमा पनि अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय हुने गर्छ। अस्पतालमा ‘सिस्टर’ ‘स्वास्थ्य सेविका’ हो, चर्चमा ‘भिक्षुनी’। खडी बोलीको ‘मोर’ अङ्ग्रेजीको ‘अधिक’ हो, संस्कृतको ‘मयूर’ पुर्वेली हिन्दीको ‘मेरो’, फारसीको ‘कमिला’ हो। यसरी भिन्न भाषिक क्षेत्रमा मात्रै नभएर एउटै भाषाका भाषिका र उपभाषिका बोलिने क्षेत्रमा पनि देश (स्थान)का आधारमा अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णय हुँदछ। हाम्रा लागि ‘मस्त’ भनेको ‘मदोन्मत्त’ हो, ‘चिन्तामुक्त’ हो, ‘यौवनोमत्त’ हो तर माझाली भाषिका बोल्ने नेपालको कर्णाली प्रदेशका मानिसहरूका लागि ‘मस्त’ भनेको ‘धेरै’ हो। हाम्रो ‘भाउ’ (दर/मोल) उनीहरूको ‘बालक’ हो। हाम्रा निम्ति ‘अर्ना’ ‘जङ्गली राँगो’ हो तर पुर्वेली भाषिकाकै पर्वती उपभाषिकामा यसको अर्थ ‘खाजा’ हुन्छ। बर्दियातिर ‘भोज’ भनेको हाम्रो ‘भतेर’ नभएर ‘बिहे’ हो। भेरी क्षेत्रका नेपालीमा ‘औँलो’ ‘धमिलो’ हो। ‘दिदी’लाई उनीहरू ‘आजु’ भन्छन्। पुर्वेली ‘मुलाई’ (मलाई) परपश्चिमाको ‘स्वास्नी’ हो। ‘राग’ बङ्गला भाषामा ‘क्रोध’ हो, हाम्रामा ‘प्रेमभाव’, ‘द्वेष’, ‘अत्यन्त चर्को वा कडा गन्ध’, ‘सङ्गीतको ध्वनि संयोजन’ आदि हुन्। विचारणीय कुरो के छ भने हामीले एकार्थक मानेका कति शब्दहरू पनि देशभेदले एकार्थक छैनन्।

काल – वाक्यमा कालको उल्लेखले पनि अनेकार्थी शब्दको अर्थ निर्णय गर्न सहयोग गर्दछ। ‘चित्रभानु’को अर्थ ‘अग्नि’ र ‘सूर्य’ दुवै हो। तर ‘रात्रि चित्रभानुः’मा, रातका समय (काल)मा सूर्य नहुने हुनाले यहाँ ‘चित्रभानु’को अर्थ ‘सूर्य’ नभएर ‘अग्नि’ हुन्छ। ‘दिवा चित्रभानुः’मा सूर्यको अस्तित्व दिनका समयमा मात्रै रहनाले ‘चित्रभानु’को अर्थ ‘सूर्य’ हुन्छ। यसलाई, ‘चित्रभानु’ अनेकार्थी शब्दलाई काल वा समयले दिनमा ‘सूर्य’ र रातमा ‘अग्नि’का अर्थका रूपमा नियन्त्रण

गर्दछ भन्ने प्रकारले पनि बुझ्न सकिन्छ। मौरी, भमरा आदिले चुस्ने फुलको कलिकामा जमेर बसेको रस; मौरी, भमराले ल्याई त्यही रसबाट बनाएको मह; वसन्त ऋतु; मदिरा; महुवा वृक्षविशेष; पुराणअनुसार विष्णुका कानेगुजीबाट उत्पन्न भएका र विष्णुले आफ्नै जाँघमा राखी मारेका दुई राक्षसमध्ये एक गरी 'मधु'का अनेक अर्थ छन्। तर 'मधुमा कोइली गाउँछ' भनिए वसन्त ऋतुमा कोइली कराउने हुँदा कालका आधारमा यहाँ 'मधु'को अर्थ 'वसन्त ऋतु' भन्ने हुन्छ।

व्यक्ति – व्यक्ति भनेको चाहिँ लिङ्गभेद हो। संस्कृतमा लिङ्गभेदले अनेकार्थी शब्दको अर्थ निर्णयमा सहयोग मिल्ने देखिन्छ। संस्कृतले 'दुर्गः' र 'दुर्गा'लाई अनेकार्थक शब्द मानेको छ। संस्कृतमा नपुंसकलिङ्गमा 'दुर्गः'को अर्थ 'किला' हुन्छ, पुलिङ्गमा यसै शब्दको अर्थ 'रुरुनामका दैत्यको छोरो' हुन्छ भने स्त्रीलिङ्ग 'दुर्गा'को अर्थ दैत्यपुत्र 'दुर्ग'लाई मार्ने 'आदिशक्ति महामाया दुर्गा' भन्ने हुन्छ। उसै गरी 'मित्रः' (सूर्य) र 'मित्रम्' (मित्र), 'पापः' (पापी) र 'पापम्' (पाप), 'कृष्णः' (कृष्ण/कालो) र 'कृष्णा' (द्रौपदी), 'कपिलः' (कपिलमुनि/पहेँलो) र 'कपिला' (गाई) अनि 'मुग्धः' (मूर्ख) र 'मुग्धा (सुन्दरी)जस्ता शब्दहरूमा संस्कृतमा लिङ्गभेदले अर्थभेद हुँदछ।

स्वर – वेदमा स्वरद्वारा अर्थ निर्णयलाई अर्थ निर्णयको महत्त्वपूर्ण साधन मानिएको छ। विशेष वेदका पठनमा उदात्त, अनुदात्त र स्वरित स्वरलाई नै अर्थको नियामक मानिएको देखिन्छ। पतञ्जलिअनुसार 'इन्द्रशत्रु' शब्द स्वरभेदले तत्पुरुष र बहुब्रीहि दुवै समास हुन सक्छ। अन्तोदात्त अर्थात् अन्त्यमा उदात्त (शत्रुको उ उदात्त) भए त्यो तत्पुरुष समास हुन्छ र त्यसको अर्थ 'इन्द्रको शत्रु' (इन्द्रलाई मार्ने शत्रु) भन्ने हुन्छ। तर यही शब्द आद्युदात्त अर्थात् आदिमा उदात्त (इन्द्रको इ उदात्त) भए बहुब्रीहि समास हुन्छ र त्यसको अर्थ 'इन्द्र हो शत्रु जसको' भन्ने हुन्छ।^{२४}

^{२४} त्वष्टाका पुत्र विश्वरूप राक्षसहरूका भानिज थिए अनि देवताहरूका पुरोहित पनि थिए। अतः प्रत्यक्ष रूपमा देवताको कार्य गर्थे तर परोक्ष रूपमा राक्षसहरूको पनि कार्य गर्थे। यो कुरो थाहा पाएर इन्द्र क्रोधित बने अनि वज्रले विश्वरूपको टाउको काटिदिए। इन्द्रद्वारा पुत्र विश्वरूप मारिएपछि त्वष्टाले इन्द्रलाई मार्नका निमित्त वृत्र नामक दोस्रो पुत्र जन्माउने उद्देश्यले एक यज्ञ आरम्भ गरे। त्यस यज्ञमा उनले 'इन्द्रशत्रुर्वरधस्व' आदि मन्त्र पाठ गरे। उनको अभिप्राय 'इन्द्रलाई मार्ने पुत्र वृद्धि होस्' भन्ने थियो। यहाँ शत्रु शब्द मार्ने अर्थमा प्रयुक्त भएको छ। इन्द्रशत्रु पदमा दुई प्रकारका समास हुन सक्दछ। पहिलो 'इन्द्रस्य शत्रु शातयिता' अर्थात् इन्द्रको शत्रु अर्थात् 'इन्द्रलाई मार्ने शत्रु'। यस अर्थमा षष्ठीतत्पुरुष समास हुन्छ अनि दोस्रो 'इन्द्रः शत्रु शातयिता यस्य सः' अर्थात् 'शत्रु जो इन्द्रद्वारा मारिने छ'। यस्तो विग्रहमा बहुब्रीहि समास हुन्छ। दुई समासमा अर्थ एकाअर्काको ठिक उल्टो हुँदछ। षष्ठीतत्पुरुष समासमा 'इन्द्रलाई मार्ने पुत्र वृद्धि होस्', यस्तो अर्थ हुन्छ अनि बहुब्रीहि समासमा 'इन्द्रद्वारा मारिने

५ निष्कर्ष

पूर्वले अनेकार्थक शब्दको अर्थ निर्णयका सन्दर्भमा के कस्ता उपायहरू बताएको छ भन्ने विषयमा चर्चा गरियो। तर भाषिक व्यवहारमा सधैं कोशीय अर्थ लिन नमिल्ले हुनाले एकार्थक भनिएको शब्दहरू पनि एकाधिक अर्थमा प्रयोग हुन्छन्। भाषाविद् डा भोलानाथ तिवारीअनुसार एकभन्दा अधिक अर्थ दिने अनेकार्थी शब्द प्रायः सबै भाषाहरूमा ९९ प्रतिशतभन्दा अधिक हुन्छ।^{२५} 'घर' शब्दलाई लिऊँ जसको कोशीय अर्थ काठ, सिमेन्ट आदिद्वारा बनाइएको मानिस बस्ने ठाउँ, आवास, गृह, भवन भन्ने हुँदछ। तर 'यसरी अल्छी गरिस् भने तैँले घर गरी खान्छस् के त?', 'तैँलाई सबले चिनेकै हो, ठुलो घरको धाक नदेखा', 'यसरी दिनभरि तास खेलन थालिस् भने तैँले घर बिगाने रहेछस्' तीनैवटा वाक्यहरूमा कोशीय अर्थ लगाउँदा वाक्यार्थ बुझिँदैन। यी वाक्यहरूमा 'घर'को अर्थ क्रमशः 'गृहस्थी', 'कुल' अनि 'परिवार' भन्ने लाग्दछ। यति मात्र नभई आफ्नो विचार सम्प्रेषणमा वक्ता कहाँ कति समय रोकिन्छ (विराम), कुरा गर्दा कुन शब्दलाई बल दिएर उच्चारण गर्छ (बलाघात), स्वरमा कुन ठाउँ उतार चडाउ छ (अनुतान) आदिले पनि अर्थ निर्णयमा सहायता गर्दछ। यसैले नेपाली भाषाको तद्भवीकरणका सन्दर्भमा अघि राखिएका मतहरूको खण्डन-मण्डन अघि शब्दार्थ सन्दर्भलाई बुझ्नु आवश्यक, अनिवार्य र अपरिहार्य पनि छ।

पुत्र प्राप्त होस्' भन्ने अर्थ लाग्दछ। यी दुई समासमा षष्ठीतत्पुरुष समासवाला अर्थ यजमानको अभीष्ट थियो। षष्ठीतत्पुरुषमा अन्तोदात्त (शत्रुको उ उदात्त) स्वरको प्रयोग हुन पथर्यो। मन्त्र पददा 'इन्द्रशत्रु' शब्दलाई आद्युदात्त स्वरले उच्चारण गरे। आद्युदात्त स्वर बहुव्रीहि समासमा हुन्छ। स्वरभेदले अर्थभेद हुन गयो, अर्थभेदले फल पनि उल्टो प्राप्त भयो।

^{२५} डा भोलानाथ तिवारी, ई सं २०२०, **भाषा विज्ञान कोश**, वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, पृ ६४१